

II. GAZİ GİRAY HAN'IN (BİN DEVLET GİRAY HAN) LEH KRALI III. ZİGMUNT'A YAZDIĞI ŞUBAT 1592 TARİHLİ BİTİK

Mehmet ARPACI*

Özet

Kırım Hanlığından günümüze ulaşan belge külliyesi içinde yabancı devletlerle yapılmış diplomatik yazışmalar büyük bir yer tutar. Kırım Hanlığının siyasi, sosyal ve kültürel durumu ile ilgili önemli kaynak belgeler olan bu diplomatik yazışmalar, aynı zamanda Hanlığın resmî yazı dili hakkında da bize önemli bilgiler sunar. Bilindiği gibi Kırım Hanlığı, siyasi, kültürel ve diplomatik açıdan Altın Orda Hanlığı geleneğini sürdüren, Karadeniz'in kuzeyinde hüküm sürmüş bir devlettir. Bununla birlikte Osmanlı Devletine bağlandıktan sonra, hanlığın resmî yazışmalarında Osmanlı etkisi baskın bir şekilde görülür. Özellikle Osmanlı sultanlarıyla yapılan yazışmalarda bu etki daha açık kendini gösterir. Bu makalede ele alınan 1592 tarihli II. Gazi Giray Han'ın Lehistan-Litvanya kralına gönderdiği resmi mektup ise Kırım Hanlığının resmî yazışmalarındaki üslup farklılığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Mektup, yabancı devletlere gönderilen diğer bitikler gibi Osmanlı ile yapılan yazışmalardan dil ve üslup açısından ayrılmaktadır. Çalışmamızda mektubun içerik olarak Kırım tarihi içindeki yeri ve önemi vurgulanarak belgenin dil ve üslup özelliklerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Diplomatik Yazışmalar, Kırım Diplomasi Geleneği, Bitik.

Abstract

The diplomatic correspondences which were performed with foreign states hold a significant place within the document corpus from Crimean Khanate that reaches today. Moreover, these diplomatic correspondences which can be considered as the main significant source related to political, social and cultural situation of Crimean Khanate provide us important information about the official written language of Khanate. As it is known, Crimean Khanate is a state sustaining the state tradition of Golden Horde in terms of politics, culture, diplomatics which ruled in the north of the Black Sea. Furthermore, after being connected to Ottoman Empire, the dominancy of Ottoman influence in the diplomatic correspondences of Khanate can be observed. Especially this influence demonstrates itself more clearly in the correspondences that were performed with Ottoman sultans. The official letter that is discussed in this article was sent in 1592 by Gazi Giray

* Araş. Gör, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, arpacimehmet35@gmail.com

Khan the Second to the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth and it is of primary importance due to its differences in terms of stylistics within the official correspondences of Crimean Khanate. This letter as the other *bitiks* sent to foreign states differentiates itself from the general correspondences carried out with the Ottomans in terms of language and style. In the present study, it will be touched on linguistic and stylistic features of the correspondences by emphasizing the *bitik's* content importance in Crimean Khanate.

Keywords: Crimean Khanate, Diplomatic Correspondences, Diplomatic Tradition of Crimean, Bitik.

Kırım Hanlığı döneminden günümüze çok sayıda diplomatik belge ulaşmıştır. Bu belgeler, Kırım'ın tarihine ışık tutmasının yanında genel Türk tarihi için de önemlidir. Söz konusu belge külliyatı Kırım sahasındaki diplomasi geleneği ve yazıldığı dönemin dil özellikleri için de ciddi bir kaynak niteliğindedir. Bilindiği gibi Tarihi Kırım Türkçesiyle ilgili günümüze ulaşan edebi dil malzemesi çok sınırlıdır. Dolayısıyla diplomatik yazışmalardan oluşan bu belge külliyatı genel Türk dili tarihi araştırmaları için büyük önem taşır.

Kırım Hanlığına ait diplomatik yazışmalarının bir kolunu Kırım Hanlarının ve devlet adamlarının Rus ve Leh krallıklarına yazdıkları mektuplar oluşturur. Bu sahadaki 378 diplomatik Türkçe mektubu V.V. Velyaminov Zernov, H. Feyizhanov'un büyük yardımlarıyla orijinal metinlerine dayalı olarak Arap harfleriyle dizdirmiş ve *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (Materiali Dlya İstorii Krimskogo Hanstva)* adıyla 1864 yılında St. Petersburg'da yayınlamıştır. Türkiye bilim çevresinde yeteri kadar tanınmayan ve alan uzmanları tarafından kullanılmayan bu nadir eser, Prof. Dr. A. Melek Özyetgin ile Doç. Dr. İlyas Kamalov tarafından geniş bir giriş ve belge diziniyle birlikte tıpkıbasım neşri hazırlanarak 2009 yılında Türk Tarih Kurumunda yayınladı. Bu yazıda inceleyeceğimiz metin, 378 belgeyi kapsayan bu neşirdeki 4 numaralı bitiktir (Özyetgin vd. 2009: 9-12). Metin, Akdes Nimet Kurat tarafından daha önce Latin harflerine çevrilmiş olsa da bitğin tercümesi ve tenkidi yapılmamıştır (Kurat 1972: 389-391). II. Gazi Giray Han'ın Leh kralı III. Zigmunt'a gönderdiği Şubat 1592 tarihli bu bitik, dönemin Kırım-Leh ilişkileri konusunda birincil kaynak olması yanında 16. yüzyılın son döneminde bölgede ortaya çıkan siyasi ve sosyal olaylara ayna tutması bakımından da ilgi çekicidir.

Bilindiği gibi I. Hacı Giray Han'ın, Altın Orda Hanlığının otorite zayıflığından faydalanarak bağımsızlığını ilan etmesi ile müstakil bir hanlık olarak ortaya çıkan Kırım Hanlığı, varlığını Rus Çarlığının ilhakına kadar (1783) devam ettirmiştir. Hanlık, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarına uzun bir süre hâkim olmuş, bölgenin siyasi ve idari yapısında söz sahibi bir devletti. 15. yüzyılın ortalarına denk gelen kuruluş evresinde Hanlık, Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed ile büyük bir mücadeleye girişmiş ve bu bağımsızlık mücadelesini 1449 yılında kazanmıştır (Vasary 2014: 330).

Kırım Hanlığı, batısında yer alan güçlü Yagellon (Leh) Hanedanı ve Litvanya Büyük Dukalığı ile arasını iyi tutarak bu bölgeden gelebilecek tehlikeleri önlemeye ve Altın Orda Hanlığı için tehdit oluşturabilecek Moskova Knezliği ile ittifak sağlayarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Ayrıca Hanlığın önemle üzerinde durduğu bir başka konu da Kırım'ı tam anlamıyla hâkimiyeti altına alabilmek için Karadeniz'de iskân eden -özellikle Kefe'nin Cenevizlilerin elinde olması Hanlık için büyük bir tehdit arz ediyordu¹- Cenevizlileri saf dışı bırakarak bölgedeki ticari hayatta güçlü olmaktı (İnalçık 1944: 192).

Kırım, jeopolitik konumu dolayısı ile İstanbul'u zapt eden tüm imparatorluklarca önemini korumuş ve sahip olduğu işlek ticari yollarla Karadeniz'in güvenliği için kilit noktası olmuştur. 15. yüzyılın ortalarında batıda Avusturya-Macaristan, doğuda İran ile savaş hâlinde bulunan Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığını eyalete çevirmeyip tabi bir devlet niteliğinde bırakarak üçüncü bir cephenin açılmasını engellemiştir (Hülagu 2004: 6). Bu sebeple 16. yüzyıl sonlarında Rus tehdidinin iyice hissedilip Kırım'ın Çarlık Rusyası ile baş edememeye başlaması neticesinde geç de olsa yapılmış olan Astrahan seferine (1569) kadarki süreçte Osmanlı Devleti, bu coğrafyadaki idareyi Kırım Hanlığına emanet etmiş durumdadır.

1475 yılında Kefe'yi Cenevizlilerin elinden alan Kırım-Osmanlı müttefik kuvvetleri, Karadeniz'deki asayişin sağlama açısından önemli bir adım attılar (İnalçık 1944: 209). 17. yüzyıl ve sonrasında güç kaybetmeye başlayan Osmanlı Devletinin nihayet yüzleşmek zorunda kalacağı Rus sorunu, başta Kırım'ın tarafında olan siyasi gücün, zamanla onun aleyhine dönmesi² sebebiyle Karadeniz'in ve hatta İstanbul'un güvenliğini tehlikeye atmıştır.

Bitiğin İçeriği ve Genel Türk Tarihi İçerisindeki Yeri

II. Gazi Giray Han, (1588-1594; 1594-1608) Osmanlı desteği ile tahta çıkarak uzun bir süre hükmetmiş Kırım hanıdır. Han, tahta çıktığı dönemde mevcut olan iç karışıklıklara son vererek devleti eski nizamına kavuşturur. Ayrıca bu dönem, diplomatik açıdan da oldukça hareketli geçmiştir. Nitekim II. Gazi Giray Han, Moskova Knezliğine karşı Lehistan-Litvanya Krallığı ve İsveç ile ittifaka girmiştir. (Kurat 1972: 245-246). Bu siyasi gelişmelerin

¹ Cenevizlilerin, o dönem için Karadeniz'deki en önemli ticari merkez olma özelliği taşıyan Kefe üzerindeki hâkimiyetlerinde Altın Orda Hanlığının bu coğrafyaya uyguladığı politikanın etkisi büyüktür. Hanlık, güçlü olduğu dönemde Kırım coğrafyasında tam bir egemenlik kurmanın aksine, bu bölgeyi sadece vergilendirmiş ve Kefe'yi Cenevizlilere kiralamayı bir tehdit olarak görmemiştir. Bkz. (Öztürk 2002: 480-513).

² Kırım Hanlığının Rusya ile baş edemeyecek dereceye gelerek güç kaybetmesinde Osmanlının Kırım'a uyguladığı siyasetin tesiri büyüktür. Kırım'ın kendisi için bir tehdit oluşturmasını önlemek isteyen Osmanlı, Kırım ordusuna genellikle ateşli silahlar vermiyordu. Bu sebeple Kırım, bir süre sonra askeri teçhizat bakımından Rus Çarlığı ile boy ölçüşemeyecek vaziyete geçecek ve bu elim süreç yıkılışa kadar devam edecektir. Bkz. (Kurat 2011: 84-85).

yanında Kırım'ın kuzeyinde yeni bir tehlike olarak beliren Kozak sorunu, Kırım Hanlığı ve sonrasında Osmanlı Devleti için önemli bir hâl alacaktır.

16. yüzyılda, Kırım-Lehistan sınırının güneyindeki Özü Irmağı'nın aşağı kısımları ve Azak Denizi ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan bozkır coğrafyası, sadece az miktarda ziraatçı Tatar dışında boş bırakılmış hâldeydi. Ancak Lehler (özellikle Kozaklar vasıtasıyla) ve Ruslar, kaderine terk edilmiş bu coğrafyayı hâkimiyeti altına almak için iskâna girişmişlerdir. Yığınak yaparak ve yer yer kale inşa ederek güttükleri bu politika Kırım'ın aleyhinde önemli bir ilerleme kaydetmelerine sebep olmuştur. Yine bunun yanında aşağı Özü, aşağı Turla (Dinyester) ve aşağı Ten (Don) boyundaki meralarda halkın büyük bir kısmının hayvancılıkla geçimini sağladığını biliyoruz (Kurat 2011: 84-85). Bu bölgedeki barışın sekteye uğraması başta Tatarlar olmak üzere Hanlık bünyesindeki diğer gruplar için de önemli bir tehdit oluşturacaktı. Nitekim 16. yüzyılın ortalarından itibaren Özü Irmağı'ndan Karadeniz'e inen yağmacı Kozaklar, Karadeniz kıyılarından İstanbul'a kadar yaptığı yağmalarla boğazları tehlikeye sokmanın yanı sıra, o bölgedeki ticari ve sosyal yaşamı olumsuz yönde etkilemişlerdir. Neticede Kozak sorunu 17. yüzyıl itibarıyla Osmanlı için önemli bir problem hâline gelmiş ve o dönemde Rusya ve Lehistan ile yapılan savaşlarda temel sebep olmuştur (İnalçık 2008: 60-62).

II. Gazi Giray Han'ın Leh kralı III. Zigmunt'a 1592 yılında gönderdiği bu mektubun asıl nedeni; Osmanlı'nın yanında Kırım Hanlığı için de tam o yıllarda filizlenmeye başlayan Kozak sorunudur. Hanın Leh kralına yazdığı bu mektup, Osmanlı ve dolayısıyla Kırım için ileriki dönemlerde büyük bir sorun teşkil edecek Kozak tehlikesinin bir nevi önceden ikazı mahiyetindedir. Belgeden anlaşılacağı üzere Leh topraklarında özgürce yaşayan Kozaklar, disiplinden uzak bir şekilde hareket ederek Kırım topraklarını girip talan etmektedirler. Yine Leh kralı III. Zigmunt'un, Kozakların bu tacizlerine göz yumduğu yahut kendi topraklarında yaşayan bu halkı zapt etmekte kifayetsiz kaldığı görülmektedir.

Osmanlı ve Kırım, siyasi dengeleri elde tutabilmek için Moskova gibi ortak düşmana sahip oldukları Lehistan ve sonrasında Lehistan-Litvanya Krallığı ile iyi ilişkiler kurmak istemiştir. II. Gazi Giray Han da, yazdığı mektubunda öncelikle Kırım ile Yagellon Hanedanlığının kadim dostluğuna vurgu yapmış ve 1569 yılında ölen II. Zigmunt August'un vârisiz ölüp memleketteki otorite boşluğuna kadarki süreçte Kırım-Leh münasebetinin son derece iyi olduğunu söylemiştir. Yine Kırım hanı, III. Zigmunt'tan önce kral olan I. Stefan Batory'nin, Kozakların yağmacı tutumuna kayıtsız kalmasının bu nahoş durum ile doğrudan ilintili olduğunu açıkça belirtmiştir. Sonrasında Hanlığın kuzeybatı sınırındaki Özü (Dinyeper) Irmağı'nın karşı yakasından Kırım topraklarına girerek o bölgedeki tüccarları ve hayvancılıkla geçinen Tatar tayfasını taciz edip yağmalayan Kozakların yol açtığı büyük zarardan bahsedilmektedir. Neticede han, bahsi geçen Kozaklar zapt edil-

medikçe Leh-Kırım sınırında uzun soluklu bir barışın yeniden tesis edilmesinin güç olacağını sezdirmektedir.

Kırım Hanı II. Gazi Giray Han'ın bütün çabalarına rağmen Kırım-Leh ilişkileri I. Stefan Batory'nin (1575-86) ölümünden sonra eskisi gibi olmamıştır. Bathory, Osmanlı ve Kırım ile birlikte Ruslara karşı ittifak içerisinde olmaya sıcak bakmış, hatta 1576 yılında Ruslara karşı topyekûn bir harekât yapmayı dahi düşünmüştür (Topaktaş 2014: 246). Ancak sonrasında tahta geçen III. Zigmunt, İsveç ile olan hanedan anlaşmazlıkları nedeniyle tüm diplomatik dikkatini memleketin güney sınırından ziyade İsveç'e çevirmiştir (Wawrzyniak 2003: 65).

II. Gazi Giray Han'ın Leh Kralı III. Zigmunt'a 1592 Tarihli Bitiği

1. huve
2. bi'l-kuvveti'l-aħadiyye
3. ve'l-mu'cizeti'l-muħammediyye
4. uluğ ordu uluğ ħanı ġāzī giray sözü
5. Allāh u Ĥudāy İzīm ü İzid ü uğan Tiñri ta'ālā ħazretlerinin
6. vaħdāniyyeti ve 'azameti birle başlansun, oñ ħolnıñ ve sol ħolnıñ
7. uluğ ulusnıñ tümen bilgen miñ yüz on bilgen oğlanlarıña ve begleriñe ve miñzālarıña
8. ve rus ve prus knezleriñe ve aq başlı ve qara tonlarıña meşcanlarıña ve barça uluğ keñeş
9. panlarıña ve içki ve tışkalarıña ve köplik qara ilge barça tüzünçe bilgenleriñe basa min ki
10. şansız ve köplik deşt-i kıpçaknıñ uluğ pādişāhı ġāzī giray ħan min ħaq sübhānehu
11. ve ta'ālānıñ ulüvv-i 'ināyetleri şān-ı şerīfmüzge muķārin ve mu'āven bolup uluğ atalarımıznıñ
12. orunlarıña taht-ı ħāķāniğa cülüs müyesser ve naşib boldu irse işbu yarlıġ-ı şerīf-i ħāķānimiz
13. birlen beyān u āşikāre kılarımız kim evā'ildin uluğ atamız uçmaqlıq ħācı giray ħan ve öngi
14. ħavāķinü'l-'azām ve selātınü'l-kerīm rahmetu'llāhi 'aleyhim ecma'ın zamanlarında vilāyet-i ileġ memleketi
15. kıralları olan ħazimir kıral ve zigmunt kıral ve ahust kıral ve sāyir kırallar çağlarında biri
16. birisi birle dost muħabbet ve barış ve yarış bolup iki curt arasında öksüz oğlan ve tül
17. ħātun ve yarlı birince başlarıña altun tāc urup yorur bolsalar ve aşlamçı tācir ve bāzırgān
18. varup kilür bolsalar zarar ve ziyān körmey emiñ barup emān kilür irdiler ammā ahust kıral
19. fevt olduqta ileġ memleketiğe kıral bolur oğul qalmay ileġ memleketi on iki yıl kıralsız bolup

20. memleket içinde olan hırsuz ve haramileri ileh memleketiniñ voyvodaları ve panları ve kirman
21. begleri tirmey ve zabt kılmay zahire ve azuk virüp kemi virüp özü şuyına kilüp
22. tataruñ tavarçısın alup ve tavar ve yilkısın sürüp şon macar kralları uruğında iştefan
23. kral ileh memleketiğe kral bolup özü şuyında olan kristiyanıñ hırsuz harami kazaklarığa
24. ri'ayet itken üçün özü şuyında harami hırsuz kazaklar köplik bolup özü şuyında
25. inüp devletluğ ve sa'adetluğ pādışāh-ı hündkār hazretleriniñ özü şuyı boyında olan can
26. kirman ve aq kirman ve bender kirmannıñ arasında olan koyçı tavarçı ve bāzırgān faqirleriğe zarar
27. ve ziyān körgezgenleri üçün rahmetlık babamız devlet giray han ve ağaçalarımız hanlar ve özümüz
28. ve sultānlar ve biş baş tatar kazakları ileh memleketni her yıl ve her kış çapup iki curt
29. biri birige düşman olurğa özü şuyı içinde olan harami hırsuz kristiyan kazakları sebep
30. olunmuşlardır. Hālā ileh memleketi kralı bolğan isveške kral oğlu qarındaşımız zigmut kral
31. devlet işigimizge uluğ ilçisi branovskini bölek hazinesi birle yiberüp burunğı barış ve yarış
32. ve dost ve muhabbet yosunca iki curtumuz barış ve yarış bolup bāzırgān emin varup ve emān kilüp
33. kim kimesnedin zarar ve ziyān olmasın didiler irse yiberen bölek hazinesin hoş körüp alup
34. kabul kılandı. Ve qarındaşımız zigmut birle dost ve muhabbet ve barış ve yarışımızni dağı şol
35. şart üzerine kılamız ki özü şuyı içinde olan harami ve hırsuz kristiyan kazakların barçasın
36. sürüp özü şuyında çıkarup tirmey zabt itkeyler. Ve tağı yibere turğan bölek hazinesin
37. her yıl yibergeyler ve defterimiz üzre kişilerimizniñ tiyşlerin bölek hazinesiyle bilge yibergeyler.
38. Ve tağı kağalğa sultān olan qarındaşımız feth giray sultānğa dağı eltmiş bustaf çekman (?) bölek
39. hazinesiyle bilge yibergeyler. Ve on iki kişiğe dağı tiyş yibergeyler. Bu üslub üzre bölek
40. hazinesin virüp ve tiyşlerin bilge yiberür bolsalar ve özü şuyı içindin kristiyan kazakların
41. bir koymay barçasın çıkarur bolsalar barış ve yarış ve dost ve muhabbet bolup eger min özüm

42. gāzī giray han bulay ve uluğ kiçik kağalka sultān başlık barça sultānlar bolğaylar

43.ve begler ve mırzālar bolsun tatar çerümüz birlen çapargā ve yakup yıkarğā ve zarar ve ziyān kılarğā

44.bir kimesne barmasın. Eger sin qarındaşımız zigmut bu 'ahd ü şart üzere turur bolsalar va'llāhi

45.ve bi'llāhi ve ti'llāhi dostıñızğa dost, düşmāñıñızğa düşman bolurımız. Ve taķı biş baş kazaķlar

46.barup il astındın şalanız çapup esjr kiltürür bolsalar min qarındaşınız gāzī giray

47.han kiltürgen esjrlerni kayta alup yiberirmiz ve biş baş kazaķlarınñ taķı haķlarındın kilürmiz.

48.Özü şuyı içinde turğan křistiyān kazaķlarıñıznı çıkarımas bolsañız tatar tavarçısığa

49.ve tavar karağa zarar ve ziyān kılar bolsalar siz qarındaşımız zigmut bilmiş bolsun kim dostluķ

50.ve muħabbet ve barış ve yarış olmas. İki curt emñ emān bolmaslar. Ve taķı siz zigmut

51.qarındaşımız özü şuyı içinde křistiyān kazaķlarıñıznı çıkarır bolsañız özü şuyı boyında bolğan

52.kara r'aiyyet il kişileriñiz kelüp curķa (?) tuzımızdın aķçeleri birle emñimizdın tuz şatun alup

53.kitsün. Sin zigmut qarındaşımıznıñ memleketige ve bizim memleketimizge bāzırgānlar křorķmay ve üşenmey

54.emñ varup emān kilgeyler. Hālā uluğ ilçiniz branovskiniñ közinçe bu ant ve şart ü 'ahd

55.idüp bu 'ahd-nāme-i yarlıg-ı şerif-i hāķāñımızge altun nişānlıg mührni basup özimizniñ uluğ ilçimiz

56.olan içki begimiz olup vezjrimüz olan kāsımnı bu ant ve şart u 'ahdimizni siz qarındaşımız

57.zigmut bildirtür üçün yiberdik. Ve taķı siz zigmut qarındaşımız moskov düşmāñıñızğa

58.aţlanğañızda min gāzī giray han qarındaşınızdan yardım üçün tatar çerüvin tiler

59.bolsañız harçlık flori birgeysiz ki çerümüzge virüp düşmāñıñız üstine cibergeymiz. Ve taķı

60.biz gāzī giray han qarındaşınızdın varan uluğ ilçimizni iki aydın artuķ tutķar

61.kılmay bölek hazinesi ve tiyişler birle kayta tiz oķ biz qarındaşınızğa yibergeysin. Ve siz zigmut

62.kral qarındaşımızdın bizge kilgen uluğ ilçinizni taķı iki aydın artuķ tutķar kılmay sin

63.zigmut kral qarındaşımızğa tiz oķ ciberirmiz. İmdi sin zigmut kral qarındaşımız

64. bilmiş bolsunlar kim özü şuyını içindin қазақларınızны çıkarmay ve tirgemey žabt kılmas

65. bolursañız biz қарындаşıңызның таварчыларына ve тавар қараға zarar қылып. Ve devletlüğ ve sa'adetlüğ

66. pādīshāh-ı hūndkār hazretlerinin kirmanlarına ve re'āyāsına zarar ü ziyān қылып bolsalar dostluk

67. ve muhabbetlik ve yarış ve barış bolmay. İki curtnıñ re'āyāsı ve berāyāsı zahmet körüp devletlüğ

68. pādīshāh-ı hūndkār hazretlerindin dañı uyat bolursız. Bu 'ahd ü şart ve ant üzerine turulmak

69. kerekdir diyü 'ahd-nāme-i yarlığ-ı şerif-i hākāñi bitildi. Fi şehir-i cemādiye'l-evvel min şühür sene-i elf

70. be-maқāmü's-sarāy dāru'l-hākāñi

Bugünkü Türkçeye Aktarma

1. Allah
2. bir olan Allah'ın gücüyle
3. ve Muhammed'in mucizeleriyle
4. ulu ordu ulu hanı Gazi Giray sözüm
5. muktedir olan Tanrı Teâlâ hazretlerinin
6. birliği ve azameti ile başlansın. Sağ kolun ve sol kolun,
7. büyük ulusun on binlik, binlik, yüzlük ve onluk (birimlerini) yöneten prenslerine beylerine ve mirzalarına,
8. Rus ve Prus knezlerine ve ak başlı ve kara tonlarına, mesçanlarına ve bütün büyük danışma
9. beylerine, içtekilerle (saraya mensup olan) dıştakilere (avam tabakasına) ve bütün tanıyanlara! Ve yine ben ki
10. sayısız ve büyük Kıpçak bozkırlarının ulu padişahı Gazi Giray Han, ben şanı yüce
11. ve kusursuz olan Allah'ın büyük lütufları yüce şanıma yakın ve yardımcı olup ulu atalarımızın
12. yerine devlet tahtına oturmak nasip olunca bu devletimizin yüce yarlığı
13. ile açıklarız ki; evvelkilerden ulu atamız cennetlik Hacı Giray Han ve diğer
14. büyük hakanlar ve yüce sultanlar (Allah'ın rahmeti tamamının üzerine olsun) zamanında Leh memleketi
15. kralları olan Kazimir Kral ve Zigmunt Kral ve Ahust (August) Kral ve diğer kralların zamanında
16. birbirleriyle dostluk, muhabbet ve barış ve huzur (içerisinde) olup iki yurt arasında öksüz oğlan, dul
17. hatun ve yoksul birçok kişinin başlarına altın taç takıp yaşadığı zamanda aracı tüccar ve bezirganlar

18.gidip geldiklerinde zarar ve ziyan görmeden güvenli bir şekilde gidip korkusuzca gelirdiler. Ama Ahust (August) Kral

19.vefat edince Leh memleketine kral olacak prens kalmadığında Leh memleketi on iki yıl kralsız kalıp

20.memleket içinde bulunan hırsız ve haramileri, Leh memleketinin voyvodaları ve prensleri ve kirman

21.beyleri göz dağı vermeden ve zapt etmeden yiyecek, azık vererek gemi vererek Özü Irmağı'na gelip

22.Tatar milletinin hayvan sahiplerini alıp hayvanlarını ve at sürülerini sürerler. Sonra Macar kralları soyundan İştəfan

23.Kral (I. Stefan Bathory) Leh memleketine kral olup Özü Irmağı'nda olan Hristiyanların hırsız harami Kazaklarına

24.riayet ettiği için Özü Irmağı'nda harami hırsız Kazaklar çoğalarak Özü Irmağı'ndan

25.inip devletli ve saadetli padişah hazretlerinin Özü Irmağı boyunda olan Can

26.Kirman, Ak Kirman ve Bender Kirman'ın arasında olan koyuncu davarı ve tüccar fakirlerine zarar

27.ve ziyan verdikleri için rahmetli babamız Devlet Giray Han ve ağabeylerimiz hanlar, biz

28.ve sultanlar ve biş baş Tatar Kazakları Leh memleketini her yıl ve kış yağmalayarak iki yurdun

29.birbirine düşman olmasına Özü Irmağı içinde bulunan harami hırsız Hristiyan Kazakları sebep

30.olmuşlardır. Hâlâ Leh memleketi kralı olan İsveç kralının oğlu kardeşimiz Zigmunt Kral

31.devlet kapımıza ulu elçisi Branovski'yi, hediye hazinesi ile gönderip önceki barış ve huzur ve

32.dostluk ve muhabbet nizamınca iki ülkemiz barış ve huzur içerisinde olup tüccarlar güvenle gidip korkusuzca gelerek

33.hiç kimseden zarar ve ziyan görmesin diye gönderdiği hediye hazinesini hoş karşılayarak alınıp

34.kabul edildi. Ve kardeşimiz Zigmunt ile dostluk, muhabbet ve barış ve huzurumuzu da şu

35.şart üzerine kılarız ki; Özü Irmağı içinde olan harami hırsız Hristiyan Kazakların tamamını

36.sürüp Özü Irmağı'ndan çıkarıp göz dağı verip zapt edecekler. Ve gönderilmekte olan hediye hazinesini

37.her yıl gönderecekler ve defterimizde (mevcut olduğu) üzere kişile-
rimizin tiyışlerini hediye hazinesiyle birlikte gönderecekler.

38.Ve yine kalgay sultan olan kardeşimiz Fetih Giray Sultan'a da gönderilmiş bustaf çekman (?) hediye

39.hazinesiyle birlikte gönderecekler. Ve on iki kişiye de tiyış yollayacaklar. Bu şekilde hediye

40.hazinesini verip ve tiyişlerini birlikte gönderirlerse ve Özü Irmağı içinden Hristiyan Kazakların

41.hiçbirini bırakmadan tamamını çıkarırlarsa barış, dostuk ve muhabbet olur. Eğer ben kendim

42.Gazi Giray Han bu şekilde ve büyük küçük kalgay sultanlar başta olmak üzere prensler ve bütün sultan olacaklar,

43.beyler ve mirzalar olsun Tatar askerimiz ile birlikte yağmalamaya, yakıp yıkmaya, zarar ve ziyan vermeye

44.bir kişi dahi gitmesin. Eğer sen kardeşimiz Zigmunt bu antlaşmaya sadık kalırsanız vallahi

45.ve billahi ve tillahi dostunuza dost, düşmanınıza düşman oluruz. Ve yine biş baş Kazaklar

46.gidip el altından köyünüzü yağmalayıp esir getirirlerse ben kardeşiniz Gazi Giray

47.Han, getirilen esirleri geri çevirip göndeririz ve biş baş Kazaklarının da haklarından geliriz.

48.Özü Irmağı içinde duran Hristiyan Kazaklarınızı çıkarmazsanız Tatar küçük

49.ve büyük baş hayvanına zarar ve ziyan getirirlerse siz kardeşimiz Zigmunt bilmiş olsun ki dostluk,

50.muhabbet ve barış ve huzur olmaz. İki yurt güvenli olmaz. Ve yine siz Zigmunt

51.kardeşimiz Özü Suyu içindeki Hristiyan Kazaklarınızı çıkarırsanız Özü Suyu boyunda olan

52.tebanız ve iliniz halkı gelip curka (?) tuzumuzdan akçeleriyle güvencemizle tuz satın alıp

53.gitsin. Sen Zigmunt kardeşimizin memleketine ve bizim memleketimize tüccarlar korkmadan ve üşenmeden

54.güvenle gidip korkmadan gelirler. Hâlâ ulu elçiniz Branovski'nin nazarıyla bu antlaşmayı

55.yaparak hanlığımıza mensup olan yüce yarlık antlaşmamıza altın nişanlı mührü basıp bizim ulu elçimiz

56.saraya mensup beyimiz olan vezirimiz Kasım'ı bu ant ve antlaşmamızı siz kardeşimiz

57.Zigmunt(a) bildirmek için gönderdik. Ve yine siz Zigmunt kardeşimiz düşmanınız (olan) Moskova'ya

58.sefere çıktığınızda ben Gazi Giray Han kardeşinizden yardım için Tatar askeri diler

59.iseniz ücret (olarak) flori verirsiniz ki askerimize verip düşmanınız üstüne göndeririz. Ve yine

60.biz Gazi Giray Han kardeşinizden giden ulu elçimizi iki aydan fazla tutmadan

61.hediye hazinesi ve tiyişler ile döndürerek en kısa zamanda biz kardeşinize gönderesin. Ve siz Zigmunt

62.Kral kardeşimizden bize gelen ulu elçinizi de iki aydan fazla tutmadan sen

63.Zigmunt Kral kardeşimize en kısa zamanda göndeririz. Şimdi sen Zigmunt Kral kardeşimiz

64.bilmiş olun ki Özü Irmağı'nın içinden Kazaklarınızı çıkarmadan ve göz dağı vermeden zapt etmez

65.iseniz biz kardeşinizin hayvan sahiplerine ve küçük ve büyük baş hayvanlarına zarar gelir. Ve devletli ve saadetli

66.padişah hazretlerinin kirmanlarına ve reayasına zarar ve ziyan verirlerse, dostluk

67.ve muhabbetlik ve huzur ve barış olmaz. İki yurdun tüm halkı eziyet görünce devletli

68.padişah hazretlerinden dahi utanırsınız. Bu antlaşma ve ant üzerine riayet etmek

69.gerektir diye hanlığın yüce yarlık antlaşması yazıldı. 1000 yılının aylarından Cemaziyelevvel ayında.

70.Saray makamı, devlet kapısı.

Bitiğin Üslup Özellikleri Üzerine

II. Gazi Giray Han'ın Leh kralı III. Zigmunt'a yazmış olduğu bitik, hanlığın Osmanlı Devleti ile olan yazışmalarının aksine oldukça sade bir üslup ile yazılmıştır. Bu üslup Kırım Hanlığının yabancı devletler ile yaptığı tüm diplomatik yazışmalarda görülmektedir.

Kırım Hanlığının Leh ve Rus krallarına gönderdiği 378 belge içerisinden sadece iki belgede eski Altın Orda diploması geleneğini yansıtan ve bir nevi yazının resmîyetini tescillemek amacıyla basılan kare şeklinde, kûfi yazıyla hanın adının mevcut olduğu al ve altın tamgalara rastlanmaktadır. Kare tamgalı belgelerden biri Mehmed Giray Han'a ait 1520 tarihli belge ile incelediğimiz bitiktir (Özyetgin vd. 2009: XXI). Bu nedenle 1592 tarihli II. Gazi Giray bitiğinin Altın Orda yazışma geleneği ile olan bu bağı dolayısıyla Kırım sahasına ait diplomatik belgeler içerisinde özel bir yeri vardır.

Mektuptaki ilk üç satır, Kırım Hanlığının Osmanlı ile yazışmalarının aksine kısa bir dua (*invocatio*) bölümü ile başlar. Bu bölüm diğer Kırım bitiklerinde de görülen Arapça kalıp ifadelerdir: *huve, bi'l-kuvveti'l-aḥadiyye, ve'l-mu'cizeti'l-muḥammediyye* "o, bir olan Allah'ın gücüyle, ve Muhammed'in mucizeleriyle" (S.1-3). Dua kısımlarında, Allah'ın adı zikredilerek onun yardımını ve desteğini ister. Kazan sahasında olduğu gibi Kırım sahasında da yaygınlıkla görülen dua (*invocatio*) geleneğinin, Osmanlı resmi yazışmalarının etkisiyle oluştuğunu söylemek mümkündür (Özyetgin 2010: 394).

4. satırda "*uluğ ordu uluğ ḥanı ğāzī giray sözüm*" formülü ile unvan (*intitulatio*) belirtilmiştir. Altın Orda diplomatikası ile bu geleneği devam ettirmiş olan tüm hanlıklarda önemli bir yere sahip olan *sözüm/sözümüz* formülü karşı tarafa gösterilen saygıyı ve daveti gösterir (Özyetgin 2005: 23). Bu geleneğin devam ettiği Kırım sahasında da, gerek Osmanlı Devletine

gerekse Lehistan ve Rus Krallıklarına gönderilen bitiklerde bu kalıp söze rastlamak mümkündür. Yine Kırım sahasına mensup bitiklerde, hana ait badem şeklindeki yüzük ile basıldığına ihtimal verdiğimiz ve içerisinde hanın unvanının bulunduğu mühürler kullanılmaktadır. Ancak incelenen bitik (No.4) ile 1520 tarihli I. Mehmet Giray bitiğinin (No.1), Kırım sahası bitiklerinde hemen başta yer alan badem şekilli mühürler yerine Altın Orda diplomatika geleneğine ait kare tamganın basılması nedeniyle ayrı bir yeri vardır. Bu sebeple Kırım sahasında hanın unvanının içinde verildiği badem şekilli mühür ve hemen solunda yer alan *sözümüz* formu II. Gazi Giray bitiğinde yer almaz.

5. ile 13. satırlar arasında Arapça ve Türkçe ibarelerin karışık olarak geçtiği formül bir yapı ile Kırım Hanı II. Giray Han'ın elkabının sıralandığı *inscriptio* kısmı gelir. Arapça ve Farsça tamlamalardan oluşan uzun unvan (*intitulatio*) ve elkab (*inscriptio*) kısımları, Türk-Cengiz Hanlıklarının büyük bir kısmında yer almaz (Özyetgin 2005: 62). Ancak Osmanlı diplomatikasının tesiri ile Kırım sahasına geçmiş olan bu gelenek Altın Orda yazışma geleneğini sürdüren diğer devletlerden farklılık taşımaktadır.

Genel mahiyette, ilk olarak hanın sonrasında da hitap edilen kralın elkabının verildiği *inscriptio* kısmında mektubun yazıldığı kişi olan Leh kralı III. Zigmunt'un adı geçmemektedir. Bu sebeple Altın Orda diplomasi geleneğinde elkab (*inscriptio*) kısmından sonra gelen selamlama (*salulatio*) formuna rastlanmamaktadır. İlk olarak, 30. satırda muhatap olunan Kral III. Zigmunt'un ismi açıkça verilir. Bu üslupta şüphesiz Kırım Hanlığının 16. yüzyılın sonlarında Lehistan-Litvanya Krallığına karşı uyguladığı tutumun da etkisi mevcuttur. Çünkü II. Gazi Giray Han, bitikte genel olarak dostça bir tutum sergilese de o dönemde sahip olduğu siyasi gücü sebebiyle Leh kralına karşı hâkim tavrını göstermektedir.

13. satırda mektubun kontekstinin verildiği *narratio et dispositio* kısmı başlar. *Narratio* kısmı, *işbu yarlığ-ı şerif-i hâkânîmiz birlen beyân u âşikâre kılarımız kim "hanlığımızın bu yüce yarlığı ile beyan ederiz ki"* (S.12-13) formundan sonra ibraz edilir ve Kırım ile Lehistan arasındaki eskiden beri gelen dostluğa atıf yapılarak (S.13-16) önceden her iki devlet arasındaki tüccarların güvenli bir şekilde gidip geldikleri belirtilir (S.17-18). Sonrasında dönemin siyasi ve sosyal meseleleri ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmış (S.18-30) ve mektubun asıl yazılış amacına gelinmiştir (S. 34-44).

Altın Orda yarlık ve bitiklerinde görülen üslup özelliklerinden biri de, bazı özel adların yaldızlı biçimde yazılmasıdır (Özyetgin 2005: 63). Bu gelenek dairesinde yazılan II. Giray Han bitiğinde de her iki ülke kralının isimleri *Ġâzî Giray Han* ve *Zigmunt* koyu olarak yazılmıştır (S.10, 30, 34, 42, 44, 46, 49, 50, 53, 57, 58, 60, 61, 63).³ Bunların yanında dua (*invocatio*) ve unvan (*intitulatio*) kısımlarını içeren ilk 4 satır yine koyu olarak yazılmıştır.

³ Metnin orijinaline ulaşamadığımızdan, bitikte koyu olarak görülen sultan adlarının Altın Orda geleneğindeki gibi yaldızlı yazılıp yazılmadığı hakkında net bir bilgi veremiyoruz.

Bitikteki tasdik yahut teyit (*sanctio et corroboratio*) kısmını bildiren söz şu şekildedir: *Bu âhd ü şart ve ant üzerine kurulmak kerekdir diyü* "bu antlaşma ve ant üzerine riayet etmek gerektir diye". Mektupta II. Gazi Giray Han, Lehistan kralı III. Zigmunt'a, her iki ülke arasında barış tesis edilebilmesi için bildirdiği şartlara uyması gerektiğini vurgulamış ve *sanctio et corroboratio* bölümünde bu antlaşmayı tasdik etmiştir. Tasdik kısmı, özellikle yarlıklarda geniş yer tutmakla birlikte Altın Orda ile Kırım'ın Osmanlı padişahlarına yazdığı bitiklerde yer almaz (Özyetgin 1996: 79).

Bitiğin sonundaki tarih (*datatio*) kısmı ise, Arapça olarak ve yalnızca hicri takvim ile verilmiştir: *fi şehri cemâdi'l-evvel min şühür sene-i elf* "1000 yılının aylarından cemaziyelevvel ayında" (S.69). Bitiğe atılan tarihin miladi karşılığı, 1592 yılının Şubat ayıdır. Altın Orda yazışma geleneğinde kullanılan On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile tarih atma usulü bu belgede yer almamıştır. Kırım Hanlığının diplomatik yazışma geleneği genel mahiyette Altın Orda kaçıllaryasını devam ettirse de Osmanlı etkisi neticesinde, On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile tarih atma usulü kullanılmamış yahut unutulmuştur.

70. (son) satırda ise, sol altta badem şeklinde basılmış olan hanın adının ve soyunun geçtiği mührünün hemen sağ yanında, mektuptan ayrı olarak yazılan yer (*locus*) formu görülür. Bitiğin yazıldığı yerin bilgisi bu belgede Arapça tamlamalarla oluşturulmuş bir kalıp ile belirtilmiştir: *bi-makâmü's-sarây dârü'l-hākânî* "Saray makamı, devlet kapısı" (S.70). Bitiğin yazıldığı yer hanlığın başkenti olan ve günümüzde Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yer alan Bahçesaray'dır.

Bitiğin son protokol kısmında, yazılan belgenin onayı niteliğinde söylenen *âhd-nâme-i yarlıg-ı şerif-i hākânîmüzge altun nişanlıg mührni basup* "hanlığımıza mensup olan yüce yarlık antlaşmamıza altın nişanlı mührü basıp" ibaresi yer alır (S.55). Kırım Hanlığı diplomasi geleneğinde önemli bir yeri olan ve içerisinde han adıyla soyunun bulunduğu badem biçiminde altın rengindeki mühür bu mektupta da mevcuttur. Kırım kaçıllaryaya geleneğinde özellikle 1550'li yıllardan itibaren Osmanlı tesiri ile tamga kelimesinin yerine bitiklerde *mühür* kelimesinin yaygınlaşarak kullanıldığını görmekteyiz (Vasary 1987: 49).

II. Gazi Giray Han'ın 1592 tarihli bitiğinde Altın Orda resmî yazışma geleneğine uygun olarak basılmış kare bir tamga ve tamganın tam ortasında Kırım Hanlığının devlet simgesi olarak tanımlayabileceğimiz *tarak tamga* görülür. Bu kare tamganın iç kısmındaki herbir kenarında, kûfi yazı stili ile yazılmış Arapça kalıp ifadeler rastlanır. Tamga çerçevesinin iç kısmındaki yazılardan üst kenardan sağa doğru sırasıyla *"bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm"*, *"lâ ilâhe"*, *"illallah muhammedu'n"*, *"rasûllu'llâh"* yazmaktadır. Eski Uygur diplomasi geleneğine kadar uzanan ve II. Gazi Giray Han mektubunda da görülen bu kare tamgaya yer açmak için 5. ve 6. satırlar sola doğru kaydırılarak içten yazılmaya başlanmıştır. Altın Orda diplomasi geleneğinde önemli yeri olan içerisinde kûfi yazıyla yazılmış al ve altın renkli kare

tamgalar, belgenin resmîyetini göstermek amacıyla basılan tasdik işaretleridir (Özyetgin 2005: 25). Satır atlama, boşluk bırakma ve yazıya içeriden başlama gibi yöntemler Türk-Moğol resmî yazı geleneğine mensup hanlıklarda görülen stilistik özelliklerdir (Özyetgin 2005: 63).

Metnin Yazım ve Dil Özellikleri

Bitik, Arap harfleriyle ve harekesiz olarak yazılmış ve Türkçe kelimelerdeki ünlüler genellikle gösterilmiştir. Metinde c/ç ayrımı zaman zaman yapılmadığı görülmektedir. Örneğin mektupta geçen *koyçı tavarçı* (S.26) ikilemesinde /ç/ sesi ç ile yazılmıştır. Bunun yanında b/p ayrımının yapıldığını görmekteyiz.

Metindeki *ol-/bol-* fiilleri karışık olarak kullanılmakla birlikte ekseriyetle *bol-* fiilinin kullanıldığını görmekteyiz: *barış ve yarış bolup* (S.16), *sultan olan karındaşımız, ileh memleketiğa kral bolup* (S.23).

Kelime sonundaki art damak /-g/ sesinin korunduğu örnekler görülür: *uluğ atamız* (S.13), *devletluğ ve sa 'âdetluğ* (S.25). Bunun dışında Doğu Türkçesine has bir özellik olarak gözümüze çarpan, kelimeye gelen eklerdeki ünlü-ünsüz uyumsuzluğu çokça mevcuttur: *memleketiğa* (S.19), *devletluğ* (S.25), *rahmetlik* (S.27), *kişiğa* (S.39).

Kelime başındaki t-/d- meselesinde ise /t-/li şekiller ağırlıktadır: *tışkılarıña* (S.9), *tavarçı* (S.26), *tağı* (S.38). Osmanlı Türkçesinin etkisiyle yalnızca bir yerde /d'/li şekil görülür: *diyü* (S.69).

Belgedeki dili y-/c- açısından ele aldığımızda ise /y-/li şekillerin çoğunlukta olduğunu görüyoruz. /c-/li kullanımlar ise metinde az sayıda yer alır⁴: *curt* (S.16, 28, 50, 67), *curtumuz* (S.32), *cibergeymiz* (S.59), *ciberirmiz* (S.63), *curtnıñ* (S.67).

Mektubun yazıldığı döneme ait olan karakteristik Oğuzca özelliklerden biri olan ünlülerde dudaksılaşma hadisesine metinde önemli miktarda rastlanır: *kilüp* (S.21), *yiberüp* (S.31), *bolup* (S.32), *alup* (S.33), *defterimüz* (S.37), *yaqup* (S.43), *basup* (S.55).

Ad durum eklerine bakıldığında bu şekillerdeki özelliklerin çoğunlukla Karluk/Kıpçak sahasına ait olduğu göze çarpar. Belirtme hâli eki dâima *+nl* şeklindedir: *memleketni* (S.28), *yarışımıznı* (S.34), *esirlerni* (S.47), *kazaklarıñıznı* (S.51). İyelik eklerinden sonra gelen yönelme hâli eki kullanımındaki *+nA* dışında: *orunlarıña* (S.12), *başlarıña* (S.17), *fağırleriñe* (S.26); Osmanlı Türkçesi etkisiyle *+nA* biçimi de kullanılmıştır: *şuyına* (S.21), *üzerine* (S.35), *üstine* (S.59), *tavarçılarına* (S.65). Bununla birlikte Doğu Türkçesi özelliği olarak karşımıza çıkan, iyelik ekinden sonra gelen hâl eklerinde zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler de mevcuttur: *memleketiğa* (S.19), *tavarçısığa* (S.48), *re 'âyasığa* (S.66).

⁴ 1592 yılına ait bu mektupta bahsettiğimiz iki kelimedede görülen bu durumun, metnin orijinalini göremediğimizden ve istisnah edenin Tatar olduğunu bildiğimizden dolayı o dönemdeki Kıpçak özelliği olduğuna temkinli bakılması gerektiğini düşünüyoruz.

Ayrılma hâli eki, yalnızca bir yerde Osmanlı Türkçesinin etkisiyle görülen *+dAn* ekinin dışında *karındaşıңызdan* (S.58); hep *+dIn* biçimindedir: *uruğındın* (S.22), *şuyındın* (S.24), *kimesnedin* (S.33), *astındın* (S.46). Ayrılma hâli ekinin metinde *+dIn* biçiminde görülmesi Çağatay Türkçesinin bir tesiridir.

İlgi hâli eki, daima *+nIn* biçiminde olmasının dışında; *ulusnıñ* (S.7), *kıpçaknıñ* (S.10), *kristiyanınñ* (S.23); sadece bir yerde *+nl* şeklindedir: *özü şuyını içindin* (S.64). İlgi hâlinin *+nl* şeklinde kullanımı yine Doğu Türkçesi özelliği olarak metinde görülmektedir.

Kırım Hanlığı, Altın Orda yazışma geleneğine sahip olan hanlıklar arasında gerek batıda bulunması gerekse Osmanlı tabiiyeti altında girmesi nedeniyle Osmanlı Türkçesi özelliklerinin en yoğun olarak bulunduğu devlettir. Bunun yanında belgede dil özelliklerinin yanında üslup açısından da Osmanlı diplomatikası tesiri mevcuttur. Ancak incelenen bitik, Kırım'ın Lehistan Krallığı ile Moskova Knezliğine yazdığı diğer mektuplar gibi Osmanlı Devletine yazılanlardan daha sade ve içerisinde Kıpçakça unsurların daha fazla görüldüğü bir belgedir.

Belgede kullanılan dil, Kırım Hanlığının Osmanlı ile olan siyasi ve sosyal münasebetleri dolayısı ile bu sahadan da unsurlar taşımakla birlikte, Kıpçak dil özellikleri yanı sıra Altın Orda sahasındaki diplomatik üslup ve dil özelliklerini de kapsayan karma bir özellik göstermektedir.

Notlar

G. 7 **mırzā** (< Fa. emir + zāde) "bey oğlu". Unvan olan mırzā, *emir + zāde* yahut *mır + zāde* kelimelerinin kısaltmış şeklidir. Köken itibariyle İran sahasına ait olan kelimenin farklı kullanılışları mevcuttur. Mirza unvanı, hanın soyuna mensup kişilere verildiği gibi sivil halkın herhangi bir kademesinde yer alan soylu ve itibarlı kimseler için de kullanılır. Bunun yanı sıra tek başına kullanıldığında kâtiplik yahut sekreterlik makamına işaret eder (Redhouse 1856: 826). Mirzalık, yalnızca han soyundan gelenlere verildiğinden, Osmanlı sahasında bir nevi şehzadeyi karşılar. İranlılar ile doğudaki Türk boylarında ve özellikle Timurlarda kullanılan "mirza" unvanı, hanedan üyeleri ve şehzadeler için kullanıldığında ismin sonuna, diğerleri için kullanıldığında ismin başına getirilirdi (Küçüktaşçı 2010: 479). Altın Orda Hanlığında mevcut olduğu gibi, Kırım Hanlığında da mirzaların devlet yönetiminde önemli bir konuma sahip olduğunu görüyoruz (Derin-Paşaoğlu 2014: 169).

G. 16 **barış ve yarış bol-** (<T. bar-ış yaru-ş bol-) "barış ve huzur içerisinde olmak". Bu ikileme yapı; Eski Türkçedeki *bar-* "gitmek" fiilin üzerine gelen fiilden isim yapım eki ile kalıplaşan "karşılıklı dostluk, sulh" manasındaki *barış* kelimesi ile MK'de yalnızca *yaru-yaşu-* "dinlenmek ve sevindirici bir şeye sevinmek" (MK 481/385) fiil grubunda yer alan *yaru-* fiiliyle ilgili olmalıdır. *Barış ve yarış bol-* yapısı, Kırım sahasına ait bitiklerde muhatap olunan devlete karşı gösterilen dostça tutumu bildirmek için kullanılmış kalıp bir ibaredir. Yine buna benzer bir yapı olarak Budist Uygur metinle-

rinde görülen *keliş barış sav* “karşılıklı antlaşma, uzlaşma” (ED 369b) biçimini gösterebiliriz.

G. 17 **aşlamçı** (<T. asığ+la-m+çı) “aracı tüccar” Kelimenin kökü, muhtemelen Eski Türkçede “fayda, kazanç, kâr” manasındaki *asığ* kelimesi ile ilgili olmalıdır (ED 244b; MK 44/30). Yine Codex Cumanicus’ta “aracı satıcı, komisyoncu” anlamında *astlançı* “aracı, tefeci” (Grønbech 1942: 43) kelimesinin de *aşlamçı* ile bağının bulunduğu görülür (Özyetgin 2005: 172). Moğol istilası neticesinde Deşt-i Kıpçak’ın ticari hayatı Altın Orda Devletinin hâkimiyeti ile yeniden şekillenmiş, Kırım bölgesi Avrupa ile olan ticari münasebetlerde önemli vazife görmüştür (Kafalı 1976: 146-147). Kırım sahasında *bāzırgān* “tüccar” kelimesi ile birlikte geçen *aşlamçı* tabiri, dönemin ticari yaşamında önemli yer tutabilecek, alıcı-satıcı arasında bağlantıyı kurma görevi gören tüccarlar için kullanılmıştır.

G. 21 **özü suyu** “Dinyeper Irmağı” Dinyeper nehrinin Türkçe adıdır. Özü Irmağı, Moskova’nın batısından doğarak Karadeniz’e dökülmektedir. Özü Irmağı’nın, Fin Körfezi’nden İstanbul’a kadar uzanan antik ticaret yolu üzerinde yer aldığı malumdur (Kurat 2014: 16). Kırım Hanlığı döneminde Özü Suyu olarak adlandırılan nehir, Hanlığın Lehistan ile olan doğal sınırını çizme vazifesi görmüştür. İncelenen bitikte, Özü Irmağı’nın güneyine inen Kozakların sınırı ihlal ettiğinden bahsedilmiştir.

G. 26 **akkirman** Dinyester (Turla) Irmağı’nın Karadeniz’e döküldüğü yerde M.Ö. 6. yüzyılda kurulan ve ilk adı *Tyras* olan *Akkirman*, bulunduğu coğrafyayı Avrupa’ya bağlayan önemli ticaret merkezlerindedir. Türklerin adlandırması ile *Akkirman*, “beyaz kale” anlamına gelmektedir. Şehir 1241 yılında Moğol hâkimiyetine girse de, sonrasında Cenevizler ve Moldovya (Boğdan) Prenslığı arasında el değiştirmiştir. II. Bayezid devrinde (1484) Osmanlı Devletine bağlanan Akkirman’ın, Osmanlı’nın Karadeniz ticareti politikasında önemli bir yeri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Bilge 1989: 269-270).

G. 27 **ağaç** (< Mo. aqa+ça) “büyük kardeş” (TMEN I: 21). Eski ve Orta Türkçede görülmeyen *aga* kelimesi Moğolcadan ödünçleme olarak Türkçeye geçmiş ve 13. yüzyıl sonrası metinlerde “büyük erkek kardeş” anlamıyla yer almıştır (Tuna 1976: 282). Bitikte; *aga* sözcüğünün üzerine eklenen *+ça* eki ile birlikte *ağaçlarımız hanlar* şeklinde kullanılan bu orijinal yapı, Kırım Hanlığında bulunan geçmişteki hanlara hürmeten bir nevi onlara saygı göstermek maksadıyla kullanılmıştır.

G. 28 **biş baş tatar kazakları** “Özü-Zaporog Kozakları” 16. yüzyıl ortalarından başlamak suretiyle Özü (Dinyeper) boyunda örgütlenerek Lehistan-Litvanya topraklarından Kırım hududuna geçip yağma yapan Rus asıllı topluluktur. Sonraları “Berebaş” ve “Potkalı” olarak anılacak olan Özü Kozakları, Orta Dinyeper boyu Lehistan-Litvanya Krallığına geçince, Tatarlara karşı krallığın sınır bekçiliğini yapmışlardır (Kurat 1972: 248). Özü-Zaporog Kozaklarının, özellikle 17. yüzyılda Karadeniz’e inerek İstanbul Boğazı’na yağma için geldiklerinde Osmanlı Devletini zor duruma düşürdüklerini

biliyoruz (İnalçık 2008: 60-61). Nitekim Osmanlı Devleti, Özü havzasındaki Kırım hududunu bu yağmalara karşı korumak için 17. yüzyılın başlarında Özü ve Kılburun kalelerini inşa ettirmiştir (Kurat 1972: 249).

G. 37 **tiyiş** (< T. tıd-ış?) "vergi; Moskova Knezliği ile Lehistan-Litvanya Krallığından alınan vergi". Eski Türkçede "engelle-, mani ol-" anlamlarına gelen *tıd-/tıt-* (ED 450a; MK 412/323) fiiline eklenen fiilden isim yapım eki ile oluşan kelime, sonraki dönemlerde vergi anlamında bir teknik kelime olmalıdır. Kurat, *tiyiş* kelimesini Moğolca "vergi" olarak tanımlasa da (Kurat 2014: 553), taradığımız Moğolca sözlüklerde böyle bir kelimeye rastlanmamıştır. Bu terim, Moskova Knezliğinin Altın Orda Hanlığına mecburi olarak ödediği verginin Kırım sahasındaki bir nevi devamı niteliğindedir. Kırım Hanlığı, özellikle siyasi bakımdan güçlü olduğu dönemlerde, Moskova Knezliğinden *tiyiş* adı altında hazine yahut çoğunluğu kürk olmak üzere mal mülk talep ederek Ruslara üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışmıştır. Tiyişin, devlet tarafından tutulan defterler ile miktarı belirlenirdi. Bu hediyeler han, kalgay ve nureddin ailelerinin yanında mirzalara ve ileri gelen kişilere talep edilirdi (Kurat 1972: 251-252). *Tiyiş* olarak istenen vergi ve hediyeler, incelediğimiz II. Gazi Giray Han bitliğinde görüleceği üzere Moskova Knezliği dışında Lehistan-Litvanya krallarından da istenmiştir.

G. 38 **kağalğa/kağalka** (<Mo. hağalg-a(n)/haalğa) "kapı" (Lessing 1960: 906). Moğolcadan Türkçeye geçtiği düşünülen *kağalğa* kelimesi Kırım Hanlığında veliaht için kullanılan unvandır. Kelime, yarlık ve bitiklerde *kağalgay*, *kağalyai kalgay*, *kalğa* şeklinde farklı yazımlarla geçmektedir. Bunun dışında, incelediğimiz bitikte *kağalka* (S.42) olarak da yazıldığını görmekteyiz. Kalgayların kendisine has lakapları olmakla birlikte, bu kişiler resmî yazışmalarda hanın lakaplarından *sultan* unvanıyla ayrılırlardı (Kurat 1972: 229). İnalçık, kalgaylık makamının Moğol devletlerindeki veliaht tayininden biraz farklı olmakla birlikte o geleneğin devamı niteliğinde olabileceğini söyler. Kırım Hanlığı soyundan gelen kalgayların, handan sonra devletteki en yüksek mertebeyi teşkil etmesi sebebiyle Osmanlı Devleti sistemindeki veziriazamlığa benzetildiği dahi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. (İnalçık 2001: 259).

G. 58 **çerüvin** (< T. çerig+i+n) "savaş için hazırlanan askeri birlikler" Bitikte kelime, Kıpçak dil özelliği olan -g>-v (-w) ses değişimiyle çerig > çerüv şekline geçmiştir. Clauson'a göre önceleri askeri birlik anlamında olmasına rağmen, *sü* "ordu" kelimesinin kullanımdan düşmesiyle birlikte "ordu" manasını kazanmıştır (ED 428b-429a). DTC'de yalnızca "ordu" anlamıyla geçerken (DTC 144a); MK'de "savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri" (MK 74/62) ya da "savaş" (MK 195/167) olarak yer alır. *Çerig* kelimesi yazılı metinlerde ilk kez Eski Uygur ve Karahanlı döneminde görülür ve sonrasında Kıpçak ve Oğuz sahalarında yaygınlık kazanarak mensup olduğu şivenin fonetik özelliklerine göre farklı biçimlerde kullanılmaya devam eder (ED 429a). Ayrıca çerik ve çeri için bk. (TMEN III: 1079).

KAYNAKLAR

- BİLGE Mustafa L. (1989). "Akkirman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.2: 269-270, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- CLAUSON Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford (ED).
- DERİN-PAŞAOĞLU Derya (2014). "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII (56): 147-190.
- DOERFER Gerard (1963-75), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden (TMEN).
- DTC: bk. NADELYAYEV vd. (1969).
- ED: bk. CLAUSON (1972).
- ERCİLASUN Ahmet B. - Ziyat Akkoyunlu (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (MK).
- G. II. Gazi Giray Han'ın 1592 tarihli bitiği
- GRØNBECH Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhag: Einar Munksgaard.
- HÜLAGÜ M. Metin (2004). "Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441-1783)", *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)*, 31 Mayıs-4 Haziran, Simferopol, Ukrayna, Kırım.
- İNALCIK Halil (1944). "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiğine Girmesi Ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, VIII (30): 185-229, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2001). "Kalgay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.24: 259, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- (2008). "Karadeniz'de Kazaklar Ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, I: 59-64, İstanbul: Değişim Yayınları.
- KAFALI Mustafa (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KURAT Akdes Nimet (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2011). *Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2014). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri (2010). "Şehzade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.38: 478-480, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- LESSING Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- MK: *Divânu Lugâti't-Türk*, bk. ERCİLASUN (2014).

- NADELYAYEV vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad (DTC).
- ÖZTÜRK Yücel (2002). "Kırım Hanlığı", *Türkler*, VIII: 480-513, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZYETGİN A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslup İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2005). *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (2010). "Altın Orda-Kırım Resmî Yazışma Geleneğine Dair, 1524 Tarihli Saadet Girey Han Tarhanlık Yarlığı", *Studies in Turkic Philology, Festschrift in honour of the 80th birthday of Professor Geng Shimin*, Edited by Zhang Dingjing and Abdurishid Yakup: 387-407, Beijing: China Minzu University Press.
- ÖZYETGİN, A. Melek - İlyas Kamalov (2009). *Velyaminov Zernov, Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- REDHOUSE James William (1856). *An English And Turkish Dictionary*, London.
- TMEN: bk. DOERFER (1963-1975).
- TOPAKTAŞ Hacer (2014). "Osmanlı-Lehistan-Kırım Üçgeninde Diplomasi: Şah Mirza'nın Varşova Temsilciği (1746-1747)", *Bilig*, Kış (68): 243-266.
- TUNA Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, XVIII: 209-250.
- VÁSÁRY István (1987). *Az Arany Horda Kancelláriája*, Keleti Értekezések 3. Budapest: Körösi Csoma Társaság.
- (2014). "Kırım Hanlığı Ve Büyük Orda (XV-XVI. yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele (tr. Serkan Acar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX (1): 327-340.
- WAWRZYŃIAK Krzysztof (2003). *Ottoman-Polish Diplomatic Relations in the Sixteenth Century*, Bilkent University, The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).